

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ТЕОРИИ ЗА ИДЕНТИЧНОСТТА

Мария Петрова

Проблемът за идентичността е изследван в редица науки. Философия, социология, психология, политология, икономика имат своя принос в научното разработване на този изследователски въпрос. Всяка научна перспектива има собствена специфика за разглеждането и анализа на феномена. Цялостното обхващане на явлението и откриването на сложността и обхвата на съществуването му може да стане в една интердисциплинарна ситуация, в която се отчитат анализите на различните науки по проблема. За философията идентичността е и философско явление, защото е логически въпрос и защото съществува протоидентичност, която е трансцендентален проблем. Социологията изследва социалната обусловеност на изграждането и съществуването на идентичността и свързаните с нея социални явления и процеси. Психологията дава друг значим ракурс при изследването на този феномен. Тя акцентира на психосоциалната същност на идентичността, на личностовите измерения на идентичностните процеси.

Началото на проблематизирането на явлението „идентичност“ е в класическите психологически теории. Е. Ериксън изказва твърдението, че още У. Джеймс формулира въпроса за идентичността (Ериксън, 1996). Освен това У. Джеймс диференцира основни измерения на идентичността. Приемайки това становище, може да се каже, че научното разработване на идентичността е в психологическа перспектива и това изучаване има дълга история. Проследяването на различните концепции би спомогнало за изследване на разгръщането на феномена от неговите различни страни и посоки. Разбира се, ясно е, че е невъзможно да са обхванат всички проблематизации в психологическите теории по въпросите на идентичността. Ограничението е до знакови теории в това отношение. Там е възможно да се очертаят значимите научни въпроси и проблеми по отношение на изследвания феномен.

Беше отбелязана интердисциплинарността при изследването на идентичността. Интердисциплинарността прави изследванията изключително интересни и плодотворни. По този начин се дава възможност за съизмерване, взаимна оценка и допълване на научните обобщения по въпросите на идентичността. Продуктивно обобщение на същността на явлението дава Х. Силгиджиян, която

The article is dedicated to the analysis of one of the scientific aspects of the study of identity – the psychological one. The interdisciplinary nature of the study of the phenomenon is logically justified. The main and emblematic theories interpreting the nature of identity are reviewed. The thesis, that is argued, is that the main psychological theories are focused on the psychosocial aspect of identity development. These theories analyze the identity process of personality determined by the social conditions and factors.

твърди, че „в това начинание намира израз природният стремеж на човека за яснота и прецизност по отношение на себе си, откриването на смисъл, цел и насока в живота“ (Силгиджиян, 1996, с. 8). Следвайки тази логика, може да се каже, че явлението осигурява на човека сила и устойчивост на индивидуалните позиции в света и по отношение на другите. Научните направления, занимаващи се с анализ на феномена „идентичност“, всъщност изследват именно функцията му за индивидуалното и общностното развитие. Това би могло да стане едновременно от различни научни перспективи с взаимен диалог и взаимно разбиране и приемане.

Друга важна изследователска насока е посочена и анализирана от Х. Силгиджиян, а именно, че класическите психологически теории за идентичността се появяват в определено историческо време и са правокирани от кризите и проблемите на човека в социалното време. В този смисъл следва да се проучват и цивилизационните и културалните обусловености на теориите. Така съвсем естествено се налага коректността на психосоциалния поглед към идентичността.

Разделението на идентичността на индивидуална и колективна е класическа постановка и в същото време е достатъчно условна. Не само защото колективната идентичност е сбор от индивидуални идентичности, а и защото наиндивидуалността на колективните идентичности се репрезентира върху индивидуалните. В този смисъл може да се каже, че идентичността е цялостен феномен, в чийто анализ следва да се разграничават различни нива. Може да се приеме и разграничението между инди-

видуалната идентичност като персонална, социална или психосоциална и колективната идентичност като вътрегрупова и междугрупова (Силгиджиян-Георгиева, 1998). В този смисъл разграничението между индивидуалната и колективната идентичност придобива ясни очертания и смисъл.

Още един ракурс има взаимоотношението индивидуална – колективна идентичност. Уникалността си личността може да изгради само чрез взаимоотношенията си с другите хора, т.е. чрез влизането в определени колективни контексти. Това обуславя диалектичността на осъществяването на тези две идентичностни форми. От друга страна, изградена индивидуална идентичност „трябва да гарантира от обективна перспектива успешната интеграция на индивида в обществото, да осигури субективното чувство за базисна сигурност, както и дълбокото чувство за корени и психично благополучие, самооценка и цел” (Байчинска, Бакрачева, Савова, 2009, с. 31). Много съвременни автори обръщат внимание именно на връзката между изграждането на идентичността и психическото благополучие. Това е научен и приложен проблем, който отразява същностната практическа страна на идентичността.

3. Фройд първи дава разгърната психологическа интерпретация на груповите отношения – вътре и между групите. Като част от тази проблематика той анализира проблемите на отъждествяване на индивида с групата, т.е. това е феноменът на социалната идентификация. Фройд обяснява явлението с противопоставянето на любовта към собствената група и агресия по отношение на другите. От друга страна, според него, социалната идентичност се формира, когато за групата има един и същ обект за идентификация (Фройд, 1993).

Диалогизирайки с Фройд, Е. Ериксън предлага една цялостна и последователно изградена концепция за идентичността. Той излиза от научната норма на фройдизма без конфронтация, а с разработване на нова значима насока на изследваните явления. Неговата теза поставя основата за интерпретация и анализ на явлението в редица психологически разработки. Теорията предлага сериозен евристичен подход на свързване на идентичностното развитие на човек и психосоциалните кризи, които той преживява. От друга страна, авторът осмисля идентичността и като явление предопределящо развитието на социалността. С това той теоретично обединява и обяснява психосоциалната страна на идентичността. Класическа е неговата формулировка за идентичността като процес, „разположен” в същността на индивида, но и в същността на неговата общностна култура – процес, който фактически формулира идентичността чрез тези две идентичности” (Ериксън, 1996, с. 42). Авторът формулира идеята, че идентичността се създава от

взаимодействието между индивида и социалната среда. Той обосновава ролята на културата и историята при осъществяване на идентичностния процес. В основата на тезата е, че не може да се отдели личният растеж от общностната промяна, както и идеята за взаимосвързаност между кризата на индивидуалната идентичност от кризата в историческото развитие.

Тази аналитична насока предлага изключително дълбоко и съществено проблематизиране на сложните връзки между личността и социалната среда. Това обхваща значението на развитието на историята, културата, социалните кризи при изграждането на личността и нейната идентичност. Осце повече, че кризите на идентичността на личността, определени от Ериксън, са валидни в определени култури. Много изследвания в областта на културната антропология сочат, че в други култури кризите на личностното развитие са различни и характерни за конкретната култура. Но освен различията има и общност при явлението „идентичност”. Общото всъщност е, че „търсенето на идентичност е универсален човешки феномен” (Силгиджиян-Георгиева, 1998, с. 8). Има различни кризи на идентичността, различни етапи, различни форми и разбираня в многообразието на културите, но едновременно с това търсенето и постигането на идентичност характеризира личностното израстване, изграждане и присъствие в света.

Между теориите на Фройд и Ериксън могат да се открият още много противопоставяния. Докато при Фройд при осмисляне на проблема за идентичността има позоваване на невротичния опит на личността, при Ериксън насоката е към свързване на психичното и социалното в развитието на субектите. Ериксън избягва психоаналитичния акцент върху сексуалните инстинкти и детски травми, а анализира осъзнатото изграждане на личността. Кризите в развитието са свързани с преодоляване на противоречията между вътрешния и външния свят на индивида и по този начин се съгражда идентичностната конструкция на личността. Важно разграничение между тези теоретични концепции е това, че докато при Фройд има анализ на психосексуалните етапи в развитието на човека, при Ериксън етапите са определени в психосоциалните им измерения със специфичните цели и ценности на всеки възрастов етап.

Друга важна отправна точка в концепцията на Ериксън е обосноваването на идентичността като „субективно чувство за укрепваща тъждественост и непрекъснатост” (Ериксън, 1996, с. 38). От тази позиция идентичността може да се разглежда като онова явление, което придава цялостност на субекта, осигурява му времева перспектива и съзнание за самостоятелност. Тъждествеността е разгледана като възможност на индивида да остане непро-

менен във времето и спрямо различните социални условия. Цялостността на субекта е със специален фокус в тезите на Ериксън и тя се свързва с единството между биологично, психично и социално по отношение на личността (Erikson, 1985). В това взаимодействие са включени задължително и значимите други и обществото като цяло. Те влияят на развитието и осъществяването на личността през целия жизнен цикъл (Erikson, 1963).

Човекът има нужда от идентичността и за да осъзнае своето единение и съотносимост с другите. Индивидите със силна идентичност признават едновременно свързаността си с другите и своята уникалност. Това се свързва и с динамизма на явлението, с неговата непрекъсната промяна и развитие, на което авторът обръща специално внимание.

Важно е да се отбележи и идеята на учения, че при формирането на идентичността има наследственост, в смисъл, че възрастното поколение трябва да осигури „убедителни идеали“, които да бъдат насока при осъществяването на идентичностния процес при следващото поколение. Тези идеали се отнасят и до постигането на идеология, която е в основата на психосоциалната идентичност.

Авторът формулира и анализира редица страни на идентичността, които я представят като сложен и многопланов феномен. Той аналитично разплатява новите категории – криза на идентичността, положителна идентичност, отрицателна идентичност и т.н. По-широкото представяне на тезата на Е. Ериксън за идентичността е, защото концепцията е цялостна, мащабна, дълбоко аналитична.

Освен че е класическа, тя е в основата на много по-съвременни теоретични осмисляния на феномена. Интересна и ценна в научно отношение е теорията на Джеймс Маршиа, която доразработва теорията за психосоциалната идентичност на Ериксън, като акцентира на динамиката на конструкта (Marcia, 1966). Основните отправни точки в тезата за разбиране и изследване на идентичността са в това, доколко личността е обвързана с цели и ценности и доколко се изпробват алтернативни възможности. Така са възможни четири статуса на „психосоциална идентичност“ (Marcia, 1988). Първият статус е предрешена идентичност. Характеризира се с висока степен на обвързаност и ниска степен на изследователска активност. Юношите следват ценности, зададени от родителите. Вторият статус е изградена идентичност. При нея има висока степен на обвързаност и висока степен на изследователска активност. Юношите с такъв статус на идентичност са самоопределени в резултат на своя изследователска активност по отношение на цели и ценности. Третият статус е наречен мораториум. Характеризира се с ниска обвързаност и висока степен на изследователска

активност. Търсят се нови роли и жизнени избори. Четвъртият статус е дифузия. При него има ниска степен на обвързаност и ниска степен на изследователска активност. Юноши с такъв статус на идентичност нямат ясно самоопределение, но и не изпробват различни жизнени алтернативи.

Маршиа акцентира на динамизма на идентичността, на това, че нейното интензивно развитие е през юношеството, но продължава през целия живот. Този модел е аналитичен и проблематизира различни аспекти на иначе цялостното явление психосоциална идентичност. В модела са зададени параметри за изследване, включително и емпирично, на идентичността. Разбира се, като всяка теоретична схема и тази „орязва“ действителността и вероятно има още много варианти на статуси между указаните. Освен това тя също отразява определен социокултурен и ценностен модел. В последващи изследвания на други автори се установяват различия в статусите на психосоциалната идентичност в различни културни, етнически среди (Adams et al., 1989).

Друго направление в психологията, което се занимава с проблемите на идентификацията, е когнитивното. В рамките на когнитивното направление се създава теорията за социалната идентичност, която се свързва с името на Анри Ташфел. Възникването на теорията се предшества от разработки на автора по проблеми, свързани със социалната идентичност, като изследване на перцепцията в процеса на категоризация (Tajfel, 1959, Tajfel, 1971), проблемите на предразсъдъците (Tajfel, 1969), стереотипите (Tajfel, 1963) и др. Акцентът на учения е върху груповите процеси, а насоката на неговия анализ е към надиндивидуалната природа на явления като предразсъдъци, конфликти и др. В последващите творби авторът свързва тези явления със социалната идентичност. Ташфел и неговият последовател Джон Търнър обясняват социалната идентичност с процесите на социална категоризация, социално сравнение, междугрупови отношения.

Емблематично е определението на А. Ташфел, който твърди, че социалната идентичност „това е тази част от Аз-концепцията на индивида, която възниква от осъзнаването на своето членство в социалната група (или групи) заедно с ценностното и емоционално значение, придавано на това членство (Tajfel, 1981, p. 255). За автора понятието „социална идентичност“ служи и за изясняване на спецификата и чертите на групите, освен това понятието обяснява и взаимоотношенията между групите. В този смисъл идентичността се формира чрез сравнението между своята и другите групи. В съвместна статия Дж. Форгас и А. Ташфел твърдят, че представата за Аз-а и разбирането на Аз-а биха могли да се схванат като зависими до известна

степен от принадлежността на индивида към групата и по-специално от разграничението, което съществува между собствената група и другите групи (Ташфел, Форгас, 1990). Важно допълнение е твърдението, че социалната група може да продължи да влияе върху социалната идентичност на индивида, ако групата запази положително оценяваната си отграниченост от другите групи. Така учените поставят в основата на разбирането на социалната идентичност проблематизирането на груповото членство. Групата задава същностните психологически параметри на изграждането на идентичността.

Дж. Търнър доразработва тази идея като твърди, че участието в групи е „всеобща черта на социалния живот на човека” (Търнър, 1990, с. 65). Членството в групи определя човешките социални отношения с другите. Групата, според автора, е и социална реалност, и психологически процес. Това е важно отбелязване, защото подчертава единността на психосоциалната структура на явлението. На тази основа се определя и социалната идентичност. За нея ученият казва, че се развива на основата на междуличностната взаимозависимост. Трябва да има някакви взаимодействия с другите, за да се изгради идентичност. Той дефинира социалната идентичност като „общата сума от социални идентификации на личността, които, от своя страна, представляват социалнозначими социални категоризации, интернализирани като различни аспекти на Аз-концепцията” (Търнър, 1990, с. 75). Търнър определя идентичността като когнитивна структура, но в същото време отбелязва, че е и социален продукт. Това означава не само, че се формира от социални взаимодействия, но и че зависи от социалната структура, обществените отношения и т.н. В този смисъл, по отношение на идентичността не могат да се отделят психологическата и социалната страна, те действат в единение, като създават сложната идентичностна реалност.

Джон Търнър прави своя оригинален принос в науката с теорията за социалната категоризация (Turner, 1987). Той и екипът му изследват и свързвания със социалната идентичност процес на социално влияние (Turner, 1982).

Идеите на Търнър и Ташфел имат широк научен отзвук. Те са в основата на последващи теории за идентичността. Освен това чрез тях могат да се обясняват много от социалнопсихологическите явления като стереотипи, предразсъдъци, дискриминация и т.н. Разработките за тези явления, както беше казано, предшества теорията за социалната идентичност, но в същото време тя може последващо да обяснява посочените социалнопсихологически феномени. Тази теория има отношение и към други теории в социалната психология като например теорията за когнитивния дисонанс на

Л. Фестинджър, теорията на М. Шериф за груповия конфликт и т.н. В някакъв смисъл Търнър и Ташфел се опират на тези идеи при изграждането на своята концепция, въпреки че Ташфел и Шериф защитават различни позиции относно груповите взаимоотношения и конфликти. Докато Шериф твърди, че разликите между групите са резултат от конфликт на интереси, Ташфел е на мнение, че разликите между групите са следствие от значението, което се отдава на междугруповите отношения.

Връзката на междугруповите отношения със социалната идентичност Ташфел вижда в това, че групата може да съдейства за позитивна социална идентичност на индивида и тогава той става неин член. Напускането на групата може да е във връзка с предоставянето на условия за негативна социална идентичност за индивида (Tajfel, 1984). Авторът описва различни стратегии за справяне в група с нисък социален статус, ако няма възможност за преминаване в група с по-висок социален статус. Тези стратегии биха могли да бъдат например промяна на групата за сравнение или промяна на критериите, по които се сравняват. Възможно е и оспорване на доминиращата социална позиция на другата група. Ученият разработва и такива понятия като „неподходяща социална идентичност”, „сигурна или несигурна социална идентичност”.

Разбира се, не би трябвало да се пренебрегва интеракционистката гледна точка, която утвърждава идентичността като феномен, осъществяван от социални взаимодействия. В този смисъл се акцентира на динамичността на идентичността като социално явление. Символният интеракционизъм възниква и се развива на границата между социологията и социалната психология и е доказателство за продуктивността на интердисциплинарната научна гледна точка. Джордж Мийд, като основател на символния интеракционизъм, твърди, че понятие за себе си се постига, когато се изгради съзнание за „обобщения друг”, което е израз на социалната общност на индивида (Мийд, 1997). Ървинг Гофман изгражда тезата си за идентичността около идеята за социалните взаимодействия на Аз-а (Гофман, 2000). Символният интеракционизъм определя идентичността като реалност, създадена от взаимодействия, но не обхваща пълнотата на връзката между личността и средата.

В гледищата на различните направления в психологията има собствена специфика, но има и общност на някои от позициите. Гледните точки биха могли да се класифицират и на сексуализирани и социални по отношение на явлението. Това означава, че фройдизмът е самостоятелна страна в научния анализ на феномена. От другата страна са теориите, изследващи социалната и социалнопсихологическа обусловеност на идентичността. Общото между теориите от тази насока е това, че

да се определят индивидът или групата е нужно да се видят в определено социокултурно поле на значения, процеси, общности. Колективната идентичност предполага центриране на групата към себе си и разграничение от други групи. Този процес може да се осъществи само в социалнопсихологическото и социалното пространство посредством конституираните културни норми и механизми. Затова може да се каже, че идентичността е културно обусловена, но в същото време може и да създава социокултурни норми.

Литература

1. **Байчинска, Кр., М. Бакрачева, С. Савова.** (2009) Статуси на психосоциална и национална идентичност, ценности и психично благополучие в юношеска възраст. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”, София.
2. **Гофман, Ъ.** (2000) Представянето на Аз-а във всекидневието. ИК „Петър Берон”, София.
3. **Ериксън, Е.** (1996) Идентичност. Младост и криза. Наука и изкуство, София.
4. **Мийд, Дж.** (1997) Разум, аз и общество. От позицията на един социален бихевиорист. ЕА, Плевен.
5. **Силгиджиян, Х.** (1996) Ерик Ериксън: едно предизвикателство към научните и културните възгледи за жизнения път на човека. Предговор към: Е. Ериксон „Идентичност. Младост и криза”. Наука и изкуство, София.
6. **Силгиджиян-Георгиева, Х.** (1998) Аз-концепция и психосоциална идентичност. Жизненият преход към зрелостта. Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, София.
7. **Ташфел, А., Дж. Форгас.** (1990) Социалната категоризация – познавателни способности, ценности и групи. – В: „Групата и личността в социалната психология: 14 западноевропейски учени”. Съст. Е. Тодорова. Наука и изкуство, София.
8. **Търнър, Дж.** (1990) Социална идентификация и създаване на психологически групи. – В: „Групата и личността в социалната психология: 14 западноевропейски учени”. Съст. Е. Тодорова. Наука и изкуство, София.
9. **Фройд, З.** (1993) Тайната на живота. Eurasia academic publishers, София.
10. **Adams, G. R., L. Bennion, K. Huh.** (1898) Objective measure of ego identity statuses: An identity status. // *Journal of Youth and Adolescence*, 8, p. 223–237.
11. **Erikson, E.** (1963) *Childhood and society*. New York, Norton.
12. **Erikson, E.** (1985) *The life cycle completed*. New York, Norton.
13. **Marcia, J.** (1966) Development and validation of ego identity statuses. // *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, p. 551–558.
14. **Marcia, J.** (1988) Common Processes Underlying Ego Identity, Cognitive/Moral Development and Individuation. In: D. K. Lapsley, F. C. Power (Eds.) *Self, Ego and Identity Approches*. Springer-Verlag, New York.
15. **Tajfel, H.** (1959) Quantitative judgement in social perception. – *British Journal of Psychology*, 50, p. 16–29.
16. **Tajfel, H.** (1969) Cognitive aspects of prejudice. // *Journal of Social Issues*, 25, p. 79–97.
17. **Tajfel, H.** (1981) *Human groups and social categories*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
18. **Tajfel, H.** (1984) The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In: *The Social Dimension: European Developments in Social Psychology*. H. Tajfel (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
19. **Tajfel, H., Billings M., Bundy, R., Flament, C.** (1971) Social categorization and intergroup behaviour. // *European Journal of Social Psychology*, 1, p. 149–177.
20. **Tajfel, H., Wilkins, A.** (1963) Classification and quantitative judgement. // *British Journal of Psychology*, 54, p. 101–114.
21. **Turner, J.** (1982) Towards a cognitive redefinition of social group. – In: H. Tajfel (Ed.). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
22. **Turner, J., Hogg, M., Oakes, P., Reicher, S., Wetherell, M.** (1987) *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford: Blackwell.

Адрес за контакти

Гл. ас. д-р Мария Петрова
ВСУ „Черноризец Храбър”